

GÉRARD CHOUQUER, FRANÇOIS FAVORY, *Dicționar de termeni și expresii gromatice*. Traducere și cuvânt înainte de MARIUS ALEXIANU, Iași, Casa Editorială *Demiurg*, 2006, 221 p.

Marius Alexianu a avut o idee excelentă în a traduce și a face să apară în română (cu un cuvânt înainte al său) acest *DTEG* alcătuit de doi reputați specialiști francezi, Gérard Chouquer (CNRS France) și François Favory (Université de Franche Comté, Besançon). După cum remarcă traducătorul, „gromatica romană a suscitat un remarcabil interes în cercetarea europeană în domeniul din ultimul secol” (p. 5). Dovadă în acea privință este și lista bibliografică a dicționarului, listă care cuprinde, pe lângă opere clasice de referință (precum cele concepute de Agennius Urbicus, Iulius Frontinus, sau Siculus Flaccus), lucrări foarte recente în domeniul abordat (Guillaumain 1996, Campbell 2001, Peyras 2006, Roth Congès 2006 etc.). Simpla parcurgere a acelei bogate liste (care include și corpora) ne arată că avem de-a face cu un demers academic de înaltă calitate.

În introducere (p. 7), autorii își prezintă dicționarul ca rezultat al unor strădanii de trei decenii. Intenția primară a fost de a se alcătui „un instrument comod de acces spre universul arpentajului roman”, având în vedere că „apelul la dicționarele de latină clasică nu este suficient pentru precizarea sensurilor vocabulelor și enunțurilor” din domeniul strict specializat al gromaticii. (Este adevărat, nu doar domeniul, ci și denumirea sa nu sunt familiare decât unui număr foarte restrâns de specialiști dintre cei preocupați de istorie antică și/sau de filologie clasică.) O a doua intenție a fost aceea de a se diminua „dezordinea cea mai jenantă” care domnea în cercetarea modernă, având în vedere că unii cercetători din domeniul în discuție „uitaseră formalizarea limitărilor romane, ba chiar ignorau acest termen generic” (p. 8).

O a treia „idee” (cum o prezintă autorii – p. 8) a fost cea privitoare la scoaterea în evidență a unei strânse legături între domeniul gromatic și cel juridic, știut fiind că arpentatorii romani puteau deveni, „în anumite condiții, judecători agrari” (p. 8). În sfârșit, tot o intenție a autorilor a fost de a oferi “o viziune mai largă asupra arpentajului”. Putem spune că acea deschidere trebuie salutăată nu doar de gromaticienii de strictă specialitate, ci și de toți cei interesați de rădăcini culturale și de științe umane în general.

Desigur, pentru un specialist în probleme cadastrale, dicționarul este mult mai „grăitor” în dezvăluirea unor aspecte originare privitoare la „tehnică arpentajului”, „bornaj”, sau „cultelație”. Dar acest dicționar poate deveni sursă de inspirație și în terenul problemelor generale ale limbajului sau în cel al procesului „eurolingvistic” de plămădire a uriașului fond noțional-terminologic, de sorginte clasică, pe care toate limbile europene “literare” au ajuns să-l aibă în comun. Cei doi gromaticieni francezi ne ghidează (fără vreo intenție evidentă) spre sensuri inițiale foarte concrete ale unor termeni pe care europenii educați îi cunosc doar cu sensuri figurate și/sau abstracte. Iată, de exemplu, unii termeni familiari nouă, dar cu sensuri specifice gromaticii romane:

- *accepta* ‘lot atribuit unui colonist’;
- *actus* ‘drept de circulație, drum’ (dar și *actus* ‘măsură de 120 picioare’);

¹⁵ Amintim aici că lucrarea are 488 p., amănunt care i-a scăpat autoarei notei bibliografice.

– *arbiter* ‘arpentor chemat să-și dea avizul în caz de conflict pentru fixarea de limită sau de bornaj’;
 – *cultus* ‘cultivat: termen ce desemnează tipul de pământ deja pus în cultură și care se opune lui *incultus*’;
 – *forma* ‘plan cadastral’;
 – *inspector* ‘arpentor expert trimis pe teren de un judecător’; etc.

Mai sunt însă și alte implicații pan-europene ale termenilor prezentați de cei doi autori, iar acele implicații nu sunt doar gramatice, și nici doar filologice. Este semnificativ, de exemplu, faptul că în acest dicționar este inclusă și formula *disciplina etrusca*, cu denotația: ‘învățătură etruscă; după unii autori [...] desemnează teoria haruspiciilor etrusce de împărțire a lumii din care s-ar fi născut arta arpentajului; referință obligatorie la începutul unui tratat despre limită’. Așadar, chiar dacă spiritul pragmatic roman a dus arpentajul spre un statut de știință exactă, romanii au păstrat tradiția acelei „referințe obligatorii”, probabil în amintirea perioadei în care dascălii lor etrusci măsurau pământul nu doar practic, ci și ritual. De altfel, chiar și despre instrumentul cunoscut romanilor ca *groma* (de unde și termenul *gromatică*) se spune că ar avea o denumire de origine grecească, dar că a ajuns la romani prin “intermediar etrusc”, potrivit dicționarului Ernout/ Meillet al limbii latine (ed. 1985, s.v. *grōma*). Același dicționar, s.v. *arepennis*, ne dezvăluie și originea galică a termenului pe care se bazează termenul modern *arpentaj* (< fr. *arpent* ‘unitate de suprafață, pogon’). Pe aceeași linie a pan-europenismului este de remarcat că *DTEG* îl include și pe *chōra* – ‘în vechea Grecie, teritoriu al unei *civitas* (*polis*) prin opoziție cu orașul (*asty*)’. Este vorba chiar de termenul vechi grecesc *χώρα* (‘spațiu, teritoriu, zonă rurală’), cel probabil preluat din greacă de strămoși ai vorbitorilor de română, idiom în care *hoară* înseamnă ‘sat’.

Pentru cei interesați de facerea limbii române, o importanță deosebită au termenii latini moșteniți de română din latină, dar nu (sau nu și) cu sensurile pe care le aveau în gramatica romană. Un exemplu îndeobște cunoscut din istorii ale limbii române este cel al lat. *monumentum* (dat în *DTEG* cu sensul general de ‘monument’, dar și cu cel gramatic de ‘monument funerar servind ca martor de bornaj’), din care provine rom. *mormânt*, cu un câmp semantic mai modest decât cel din latină. Ca reflectări ale unui fenomen de rusticizare (foarte probabil cea din secolele de după “retragerea aureliană” din Dacia) pot fi considerate și diferențele semantice dintre lat. *area* (dat în *DTEG* cu sensul ‘spațiu urban ce înconjoară templele, zidurile și turnurile’) și rom. *arie* (cu sensul vechi, eminent rural, de ‘loc bătătorit și neted pe care se treieră cerealele’), sau dintre lat. *cippus* (‘coloană funerară’) și moștenitorul direct, rom. *cep* (‘ramură ciuntită, cui de lemn, dop de lemn’).

Există destule alte cazuri în care cuvinte latinești, dintre cele păstrate în română cu sensuri mai generale, dovedesc a fi avut în gramatica romană sensuri cu totul speciale. Dintre acelea, dicționarul ne prezintă, printre altele: *carbones* ‘cărbuni: semn (*signum*) sau martor ce se

plasează uneori sub o bornă pentru a proba amplasamentul său’; *comprehendere* ‘a cuprinde mai multe jaloane în aceeași vizare’; *corona* ‘coroană de tufişuri servind de limită’; *fundus* ‘domeniu rural’ (de unde și *lati fundi*, formulă referitoare la ‘marile domenii’). Pe lângă acestea, sunt de remarcat și denumiri (tot dintre cele moștenite și în română) de arbori care puteau servi și ca indicatori de bornaj: *cotoneus* (> rom. *gutui*), *fraxinus* (> rom. *frasin*), *iuniperus* (> rom. *ienupăr*). Bineînțeles, trebuie observat că anume termeni latinești au ajuns în română și cu un sens gramatic. Dar, pe când lat. *cubitus* (‘cot, partea exterioară a articulației care unește brațul cu antebrațul’, dar și ‘veche unitate de măsură a lungimii’) s-a perpetuat direct în rom. *cot* (cu ambele sensuri), nu același lucru se poate spune despre lat. *iugerum*, care a început să fie folosit în Transilvania, sub forma neologismului *iugăr*, abia din secolul XVIII. O surpriză, cel puțin pentru unii dintre noi, este să descoperim că însuși termenul din care a derivat *iugerum*, anume *iugum*, avea deja în latină nu doar sensul de bază moștenit de rom. *jug*, dar și un sens gramatic, dat în *DTEG* ca ‘jug: unitate de măsură reprezentând o zi de arat’. Și este chiar emoționant să aflăm că acel sens rustic-roman se arată a fi fost perpetuat în unul dintre sensurile secundare ale lui *jug* din română, anume sensul (învechit-regional) ‘suprafață de pământ care se poate ara într-o zi cu o pereche de boi’ (vezi *Micul dicționar academic*, 2003, s.v. *jug*).

Mai sunt și alți termeni latinești ale căror sensuri date în dicționarul recenzat aici ar putea arunca ceva lumină asupra unor aspecte încă neclarificate pe deplin din istoria românilor. Printre altele, să pornim de la observația că, pentru noțiunea de „sat”, românii n-au moștenit din latină nici *uīcus*, nici pe vreun derivat de la *uīlla* (cf. fr. *village*), ci l-au moștenit pe *fossatum*. Acela a fost atestat cu forma *fsat* în româna veche (cf. arom. *fsat* ‘șanț’ și alb. *fshat* ‘sat’, tot din *fossatum*), ajungând apoi, în dacoromână, la o formă prescurtată radical, *sat*. Derivarea *fossatum* > *sat* nu a fost acceptată cu ușurință de etimologi, iar cei care au pus-o sub semnul întrebării au considerat, printre altele, că *fossatum* era un termen „pur militar” și că păstrarea termenului respectiv ar fi greu de explicat „într-o regiune caracterizată prin absența totală a fortificațiilor medievale” (vezi A. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, 2001, s.v. *sat*).

Dar iată că dicționarul Chouquer/ Favory ne oferă (tot fără intenție) o soluție care ar face inutilă referirea la vreun sens militar al lat. *fossatum*. Dicționarul gramatic în discuție dă o întreagă familie terminologică, în care intră *fossa* ‘șanț’, *fossatus* ‘șanț: element de bornaj’, *fossatus Augusteus* ‘șanț numit augusteic, stabilit pe linii de arpentaj’, *fossula* ‘șanțuleț: unul din semnele bornelor’ etc. Această familie nu arată vreo referire directă la lucrări de fortificație cu scopuri militare. Mai degrabă putem vorbi în acest caz de o reflectare a ceea ce se întâmpla după acțiuni militare romane, având în vedere că, sub *fossa*, *DTEG* dă următoarea lămurire suplimentară: ‘element de bornaj în *ager occupatorius*’. Iar dacă mergem la *ager occupatorius*, în același dicționar,

descoperim foarte edificatoare precizare: 'pământ ai cărui ocupanți au fost alungați, care a fost declarat *ager publicus* și lăsat spre liberă ocupare de către învingători pentru a fi cultivat'. Așadar, atât istoricii cât și etimologii ar trebui să pornească de aici, pentru a exploata posibilitatea ca acel *fossatum* din care provine alb. *fshat* și rom. *sat* să nu se fi referit inițial la nici un fel de șanțuri de apărare, ci la însuși statutul de așezare marcată prin *fossae* în teritorii cucerite de romani și transformate în *ager publicus*.

În rândurile de mai sus nu am putut scoate în evidență decât un număr cu totul limitat de aspecte care fac din dicționarul Chouquer/ Favory o operă deosebit de utilă nu doar celor interesați de arpentaj. Să sperăm că, în anii următori, materialul prezentat în *DTEG* va fi exploatat cu folos la noi, atât de istorici, cât și de filologi.

ADRIAN PORUCIUC